بەڵام ئەوەی زێتر رەسەنی سۆمەرییەکان لە کوردستاندا پتەوتر دەکات بوونی چیایەکە لە ناوچەی سەر زێی بچووک لە نزیک گوندی کانی توو لە پشدەر(٩) کە هەر بەنێوە کۆنەکەی خۆی ماوەتەوە ئەویش چیای (کوڕکوڕداخ)ە. نێوی ئەم چیایە زۆر کۆنە و دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمەی کە سۆمەرییەکان کۆچیان بۆ دەشتی لیتەیی کردبێت، یاخود ئەو سەردەمەی کە سۆمەرییەکان لە دەوروبەری چیای کوڕکوڕداخدا ژیابێتن. وشەی کوڕی سۆمەری کە واتای چیا و نیشتمان دەگەیەنێت هەر نێوی ئەو چیایەیە کە بەدرێژایی مێژوو بەنێوی خۆیەوە ماوەتەوە کە لەوانەیە تەنها پاشگری (داخ)ی بۆ زۆر کرابێت و هیچ جیاوازییەک لەنێوان وشەی (کوڕ)ی سۆمەری و نێوی چیای (کوڕ کوڕداخ)ی ئەمڕۆی باشووری کوردستاندا نییە، لە یەکچوونی ئەم دوو زاراوەیە و بەهەمان واتا گەورەترین بەڵگەی زمانەوانییە کە کاتی خۆی سۆمەرییەکان لە ناوچەی کوڕ کوڕداخدا ژیابێتن.

هەروەها ئەوەی زێتر چیاییێتیی سۆمەرییەکان دەسەلمێنێت وێنەی ئەو درەخت و ئاژەڵە شاخاوییانەیە کە لەسەر مۆرە لوولەییەکان هەڵیان کەندووە، بۆ نموونە لەسەر هەندێک لەو مۆرە لوولەییانە درەختی سەروو و سنۆبەر دەبینین و ئاشکرایە کە ئەم جۆرە درەختانە لە ناوچە شاخاوییەکاندا نەبێت نییە، کوردستانیش لەبەرئەوەی لە چاخی بلایستۆسیندا زۆربەی ناوچەکانی بەفر و بەستەڵەک بووە باشترین درەخت کە لەو ئاووهەوایەدا ژیابێت درەختی سەروو و سنەوبەر بووە، نزیکترین ناوچە لە سۆمەرییەکانەوە کە ئەم جۆرە دارانەی تێدا رووابێت ناوچەی چیاکانی زاگرۆسی کوردستانە، ئەوەی شایانی باس بێت ئەم جۆرە درەختانە هەتاوەکو ئێستاش بەشێوەیەکی خۆڕسک لە ناوچەکانی دهۆکی باشووری کوردستاندا بەشێوەی دارستانی گەورە لە لاپاڵی چیاکاندا بەرچاومان دەکەون، وێنەکردنی ئەم جۆرە دارانە لەسەر مۆرە لوولەییەکانی سۆمەرییەکان و شان بەشانی نووسینە مێخییەکان ئەوەمان بۆ دەردەخات کە ئەم درەختانەیان لە لا پیرۆز بوویێت و کاریان لە سۆمەرییەکان کردبێت بەو سیفەتەی کە ئەم درەختانە لە نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرییەکاندا

واتە (کوردستان) خزمەتی باپیرانی سۆمەرییەکانیان کردبێت و لە زستانی ساردا گەرمی کردبێتنەوە و خانوو و کەرەستەی شارستانیی تریان لێ دروست کردبێت.

جگە لەو درەختە چیاییانە وێنەی بەران و بزنە کێویش لەسەر ئەو مۆرە لوولەییانە دەبینین، کە ئەوە دەگەیەنێت کە کاتی خۆی لە ناوچەی چیاکاندا راوی ئەم ئاژەڵانەیان کردبێت و رەفتاریان لەگەڵدا کردبێتن. ئەو بەران و بزنە کێوییانەی کە سۆمەرییەکان وێنەیان کێشاوە زۆر جیاوازییان لەگەڵ مەڕ و بزنی ناوچەی دەشتی لیتەییدا هەیە، شێوە و روخساری ئەو

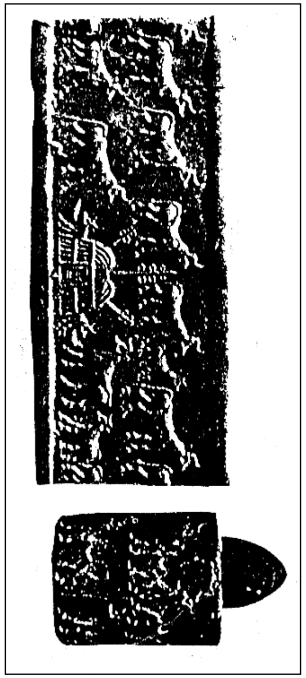

23

مۆرێکی لوولەیی کە وێنەی چەند ئاژەڵێکی کێویی لەسەرە

24

مۆرێکی تری لوولەیی کە وێنەی چەند ئاژەڵێکی کێویی لەسەرە

ئاژەڵانە بەتەواوەتی لەوانە دەچن کە تاوەکو ئەمڕۆش لە چیاکان و ناوچە هەرە سەختەکانی کوردستاندا دەژین.

من لێرەدا بەتەواوەتی ناڵێم زمانی سۆمەری و زمانی کوردی یەک زمانن، بەڵام ئەوەندە دەڵێم زمانی سۆمەرییەکان یان هەمان زمانی کوردستانییە کۆنەکان بووە یاخود زۆر نزیکی یەکتربوون و دوو شێوە زمانی (دیالێکت) یەک زمان بوون. ئەو نزیکییەی کە ئەمڕۆ لەنێوان چەندین زاراوەی زمانی سۆمەری و زمانی کوردیدا هەستی پێ دەکەین، لە هیچ زمانێکی تردا هەستی پێ ناکەین ئەگەر بێت و بەراوردی بکەین لەگەڵ زمانی سۆمەریدا. بۆ نموونە لە زمانی سۆمەریدا دووانە یاخود (مثنی) نییە، هەروەکو چۆن لە کوردی و زمانە هیندوئەوروپییەکانی تریشدا نییە، هەروەها لە سۆمەریدا نێوی بێ لایەن هەبووە، هەروەکو چۆن ئەمڕۆ لە کوردیشدا هەیە بۆ نموونە (بەرد، خشت، دار...)، ئەمانە نێوی بێ لایەنن.

بەداخەوە تاوەکو ئێستا پسپۆڕێکی زمانەوانیی وامان نییە کە پەیوەندیی نێوان زمانی سۆمەرییەکان و زمانی کوردی دیاری بکات و ئەو وشانەی کە لە هەردوو زمانەکەدا هەمان واتا و فۆنەتیکیان هەیە دەربخات، تەنها چەند کەسێکی کەم نەبێت کە ئەوانیش هەریەکە و لە چەند وشەیەکی کەمیان کۆڵیوەتەوە کە لە پەنجەکانی دەست تێپەڕ ناکات.

دکتۆر سپایزەر لە کتێبەکەی خۆیدا دەربارەی نێوە تایبەتییەکانی سۆمەری دەڵێت: دەشێت بڵێین کە لە سەردەمەکانی وڵاتی سۆمەردا، رەگەزی گۆتی هەر هەبووە کە ئەمەیان بێگومان رەگەزێکی کوردستانییە[١٠].

وا لێرەدا هەندێک لەو وشانە و چەند وشەیەکی تریش کە لە هەردوو زمانی سۆمەری و کوردیدا هەمان واتا و فۆنەتیکیان هەیە دەخەمە روو و هەروەها ئەو وشانەی کە تاڕادەیەک لە زمانی کوردییەوە نزیکن:

* ئا – A: لە سۆمەریدا بەواتای (ئاو) هاتووە.
* گو – GU: لە سۆمەریدا بە(گوێ – کەنار) هاتووە – بۆ نموونە (گوێ ئاو، گوێ چەم، کەناری ئاو).

* ساگ – SAG: لە سۆمەریدا بەواتای (سەر) هاتووە.
* کەڵەگا – KALAGA: لە سۆمەریدا هەر بەواتای (کەڵەگا)ی کوردی هاتووە، هەروەها بەواتای (بەهێز) یا (پاڵەوان)یش هاتووە کە لە کوردیشدا هەر بەو جۆرەیە.
* پابیلگە – PABILGA: لە سۆمەریدا بەواتای (باپیرە) هاتووە.
* نوموزو – NUMUZU: لە تێکستە سۆمەرییەکاندا بەواتای (نازانێ) یا (نازانم) هاتووە.

خۆی لە بنەڕەتیشدا (ZU) واتای (دەزانێ)یە کە لەکاتی کۆکردنەوەیشیدا دەبێ بە(زوزو – ZUZU) واتە زۆرزان.

* گودێئا – GUDEA: ئەم وشەیە، یا راستتر ئەم چەند برگەیە بەسۆمەری دەکاتە (ئەوەی قسان دەبێژێ) بەواتا (گوتی) یا (وتی)ی کوردی.
* مو – MU: جێناوە بەواتای (من)[١١].
* ئانێ – A - NE: جێناوە بەواتای (ئەو).
* ئانێ نێ – A - NE - NE: جێناوە بەواتای (ئەوان).
* مێ – ME: جێناوە بەواتای (ئێمە) یا (مە).
* ئاپن – APIN: لە سۆمەریدا بەواتای (گاسن) هاتووە کە زۆر لە (ئاسن) و (گاسن)ی کوردییەوە نزیکە.
* جوروش – GURUSH: بەسۆمەری واتە ئەو کەسەی کە باڵغ بێت یان هەر کەسێک کە توانای کارکردنی هەبێت، لە کوردیدا (جەسور)مان هەیە کە زۆر لە جوروشەوە نزیکە و کە هەر بۆ هێز و توانا بەکاردێت.
* کاڵ – KAL: لە سۆمەریدا بەواتای (بەهێز) دێت، لە کوردەواریی خۆشماندا بە لاوان دەگوترێت (کوڕوکاڵ) کە سەرچاوەی بەهێزین لە کۆمەڵدا.
* ئان – AN: لە سۆمەریدا بەواتای ئاسمان هاتووە، ئانی سۆمەری و ئاسمانی کوردی زۆر لە یەکدییەوە نزیکن کە هەردووکیان یەک واتا دەبەخشن.
* باڵا – BALA: لە سۆمەریدا بەواتای (ماوەی فەرمانڕەوایی) هاتووە کە

یەکەیەکی پێوانەیە، لە کوردیشدا باڵا وەک یەکەیەکی پێوانە بەکاردێت.

* ئەمبار – AMBAR: لە سۆمەریدا بەواتای (زەلکاو) هاتووە واتە (مستنقع) ئەو شوێنەی کە ئاوی تێدا کۆدەبێتەوە، لە کوردیشدا (عەمبار) بۆ هەمان مەبەستی کۆبوونەوەی شمەک بەکاردێت بۆ نموونە (عەمباری ئاو، عەمباری ئازووخە...).
* ئە – E: لە سۆمەریدا بەمانای (ئەوە) هاتووە.
* ئوڕی – U - RI: لە سۆمەریدا بەواتای (ئەوڕۆ) هاتووە، یان (ئەمڕۆ)...
* زۆ – ZU: لە سۆمەریدا بەواتای (زانین – معرفە) هاتووە.
* می – MI: لە سۆمەریدا بەواتای (مێ) هاتووە.
* گا – GA: لە سۆمەریدا هەر بەواتای (گا) هاتووە.
* دینگار – DINGIR: لە سۆمەریدا بەواتای (خوداوەند) هاتووە کە یەکێکە لە گرنگترین ڕەگەزەکانی ئایین، وشەی (دین) سامی یاخود عەرەبی نییە لەبەرئەوەی لە قورئاندا هاتووە بەڵکو هەروەکو مامۆستا (مەسعود محەمەد) لە یەکێک لە نووسینە زمانەوانییەکانی خۆیدا دەڵێت زاراوەی (دین) کوردستانییە و لە کتێبی ئاڤێستا و نووسراوە کۆنەکانی تری کوردستاندا هەیە، کەواتە دینگاری سۆمەری و دینی کوردی هەردووکیان دوو زاراوەی ئایینن و زۆر پێکدەچن[١٢].
* کوڕ – KUR: لە سۆمەریدا بەواتای کێو هاتووە.
* ئەششا – ASHSHA: لە سۆمەریدا بەواتای ژمارە (شەش) هاتووە.
* ئش – ESH: لە سۆمەریدا بەواتای ژمارە (هەشت) هاتووە.
* هە – HA: لە سۆمەریدا بەواتای ژمارە (دە) هاتووە.

لە شێوە زمانی کرمانجی ژووروودا بەژمارە (دە) دەبێژن (دە ه) کە زۆر لە (هە)ی سۆمەرییەوە نزیکە.

* باڕ – BAR: لە سۆمەریدا بەواتای (بڕین)ی کوردی هاتووە.
* دو – DU: لە سۆمەریدا بەواتای قسەکردن هاتووە، زاراوەی (دوان)ی کوردی زۆر لە (دو)ی سۆمەرییەوە نزیکە، بەڵکو هەر یەکیشن چونکە ڕەگی (دوان) (دو)ە کە هەردووکیان یەک واتا دەبەخشن.

* سیپا – SIPA: لە سۆمەریدا بەواتای شوان هاتووە، وشەی (سەپان)ی کوردی زۆر لە (سیپا)ی سۆمەرییەوە نزیکە کە هەردووکیان دوو پیشەی لادێکانن.
* ئەسیر – A - SE - ER: لە سۆمەریدا بەواتای (گریان) هاتووە، وشەی (ئەسرین) کە واتای فرمێسک و گریان دەبەخشێت زۆر لە (ئەسیر)ی سۆمەرییەوە نزیکە.
* کی – KI: لە سۆمەریدا بۆ نیشاندانی (شوێن)ی شار و ناوچە بەکارهاتووە، لە کوردیشدا (کوێ) بۆ پرسیار و دیاریکردنی شوێن بەکار دەهێنن.
* ئومینا – OMINA: لە سۆمەریدا بەواتای (مەینەتی) هاتووە، مەینەتی کوردی و ئومینای سۆمەری زۆر پێکدەچن کە هەردووکیان یەک واتا دەبەخشن.
* دار: لە کوردیشدا هەر بەو شێوە و واتایەیە کە درەختیشی پێ دەگوترێت[١٣].
* کوڕ: لە سۆمەریدا مانای گۆڕ یاخود جیهانی خوارەوەی بەخشیوە[١٣].
* ئارو: واتە ئاو[١٣].
* کەش: واتە داری کاژ یان سەرو[١٣].
* کارداکا: سۆمەرییەکان بەکوردستانیان گوتووە (کارداکا) کە ئەم وشەیە گەلێک لە (کورد یان کاردۆخ)ەوە نزیکە. ئەم وشەیە لەسەر یەکێک لە تەختە گڵەکانی سۆمەرییەکاندا دۆزراوەتەوە کە مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پ.ز[١٤]. بەڵام (درایڤەر) مێژووی ئەم تەختە گڵە دەگەڕێنێتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پ.ز[١٥].

بێگومان وشە و زاراوەی تری زۆر هەن کە لە زمانی سۆمەری و زمانی کوردیدا هەمان واتا و فۆنەتیکیان هەبێت یاخود لەیەکەوە نزیک بن بەڵام نەبوونی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییانە لەلایەن پسپۆڕانەوە و بەراورد نەکردنی ئەو دوو زمانە تا ئێستا ڕێژە و ژمارەی ئەو وشە لەیەکچوانە نەزانراوە و من لەو باوەڕەدام کە سەدان وشەی سۆمەری هەبێت کە

بەتەواوەتی لە زمانی کوردییەوە نزیک بێت یاخود لەو زمانانەوە نزیک بێت کە ئەمڕۆ بەدایکی زمانی کوردی دەناسرێن لەوانە زمانی میتانی و هوری و مادەکان. بەتایبەتی هەردوو زمانی هوری و میتانی کە ناوچەیەکی فراوانیان هەبووە و زۆرکۆنن و هێندێک تایبەتێتیی خۆیان لەنێو زمانی کوردی ئەمڕۆدا جێهێشتووە[١٦].

زمانی هووری کە زمانی کوردستانییە کۆنەکان بووە و هیچ پەیوەندییەکی بەجیهانی هیندوئەوروپاییەوە نەبووە[١٧] و زمانێکی سەربەخۆ بووە، شێوازی ئەم زمانە زمانی سۆمەرییەکانمان بیر دەخاتەوە کە ئەمیش سەر بەهیچ گرووپێکی زمان نەبووە و سەربەخۆ بووە، کە لەوانەیە لە زۆر شتدا لەگەڵ زمانی هووریدا یەک بگرنەوە.

زاراوەی تریش هەیە کە پەیوەست بوون بەنێوی خوداوەندەکانی سۆمەرەوە و لە زمانی کوردیدا هەمان واتا و شێوەیان هەیە و لە باسی ئایینی سۆمەرییەکاندا لێیان دەدوێم.

هەروەها هەندێک وشەی تری زمانە سامییەکانی وەک ئەکەدی و بابلی هەیە کە تائەمڕۆش لە زمانی کوردیدا بەکاردەهێنرێن بەبێ ئەوەی هەندێکیان لە زمانە سامییەکانی ئەم سەردەمەدا وەک زمانی عەرەبی و عیبری و هی تر بەکاربهێنرێن، بۆ نموونە زاراوەی (مەشکینۆم) کە لە عەرەبیدا بووەتە (مسکین) و لە کوردیدا بەواتای (مسکێن) هاتووە کە واتای هەژار یاخود وەک لە کوردەواریدا پیاوی ئاغا دەگەیەنێت. هەروەها وشەی (نۆپاندا) کە واتای خزمەتکارانی دەرباری پادشایەتی دەگەیەنێت و ئەمڕۆ لە زمانە سامییەکاندا نەماوە بەڵام لە کوردیدا بەشێوەی (نۆبەداران)دا هەر ماوە کە لەوانەیە ئەم وشانە کاتی خۆی سۆمەری بووبێتن و پەڕی بێتنە نێو زمانە سامییەکانەوە.

لە چیرۆکی ئافراندندا (دروستبوون – الخليقة) لە زمانی خوداوەند مەردۆخەوە ئەم چەند دێڕە لەسەر تەختە گڵەکانی دەخوێنینەوە:

جانەوەر (وحش)ی (لۆلۆ) دروست دەکەم کە نێوی مرۆڤە.

بێ سڵکردنەوە مرۆڤی کێوی دروست دەکەم تا ببێتە لێپرساوی

خزمەتکردنی خوداوەند تا خوداوەند بەئاسوودەیی بژی[١٨].

ئەم دێڕانە زێتر ڕەسەنی یەکەمین مرۆڤ بۆ چیاکانی زاگرۆسی کوردستان دەباتەوە، چونکە نێوی ئەو جانەوەرەی کە لەو دێڕانەدا هاتوون (لۆلۆ) هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ نێوی نەتەوەی (لۆلۆ)دا نییە کە لە هەزارەی پێنجەمدا لە کوردستاندا ژیاون. سۆمەرییەکان بەمرۆڤی یەکەمینیان گوتووە (لۆلۆ) کە لای سۆمەرییەکان نەتەوەیەکی پیرۆز بوون و بەسەرچاوەی سۆمەر و هەموو نەتەوەکانی تریان داناوە، ئەمەش بەڵگەیەکی ترە کە سۆمەرییەکان ڕەسەنی خۆیان بەچیاکانی کوردستانەوە دەبەستنەوە.

بەڵگەی سێیەم: بەراوردێک لە نێوان دراوسێکانی وڵاتی سۆمەرییەکاندا

ئەگەر بێت و سەرنجێک لە نەخشەی کۆنی ناوچەی خۆرهەڵاتی نزیک بدەین، شوێنکەوتەی سۆمەرییەکانمان بۆ دەردەکەوێت لەنێوان دراوسێکانیاندا، باشووری وڵاتی سۆمەر کە بەنیمچە دوورگەی عەرەبی ناسراوە هەر لە کۆنەوە نیشتمانی ئەو نەتەوانە بوون کە پێیان دەگوترێت سامییەکان.

تەواوی زانایانی ئارکیۆلۆژی لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون کە سۆمەرییەکان سامی نین، چونکە سامییەکان لە هەزارەی سێیەمی پ.ز دا لە دوورگەکەیان هاتوونەتە دەرەوە و بەرەو ناوچەکانی دەشتی لیتەیی و وڵاتی شام کۆچیان کردووە و نیشتەجێ بوون، بەڵام مێژووی سۆمەرییەکان و شارستانییەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری نێوان هەزارەی پێنجەم و چوارەمی پ.ز، دوایی بەرەبەرە سامییەکان تێکەڵاوی سۆمەرییەکان بوون و لە بۆتەی شارستانیی سۆمەردا تواونەتەوە، بەڵام زۆریی ژمارەی ئەو سامییانەی کە لە دوورگەکەوە کۆچیان کردووە وای کردووە کە ببنە زۆرینەی خەڵکی دەشتی لیتەیی، تا وای لێ هات لە دەوروبەری (2400) پ.ز دا سامییەکان بەسەرۆکایەتیی (سەرگۆنی ئەکەدی) بۆ ماوەیەکی کاتی دەستیان بەسەر وڵاتی سۆمەردا گرت و بوونە فەرمانڕەوا تێیدا.

لە خۆرهەڵاتی وڵاتی سۆمەردا ئیلامییەکان لە چیاکانی زاگرۆسی

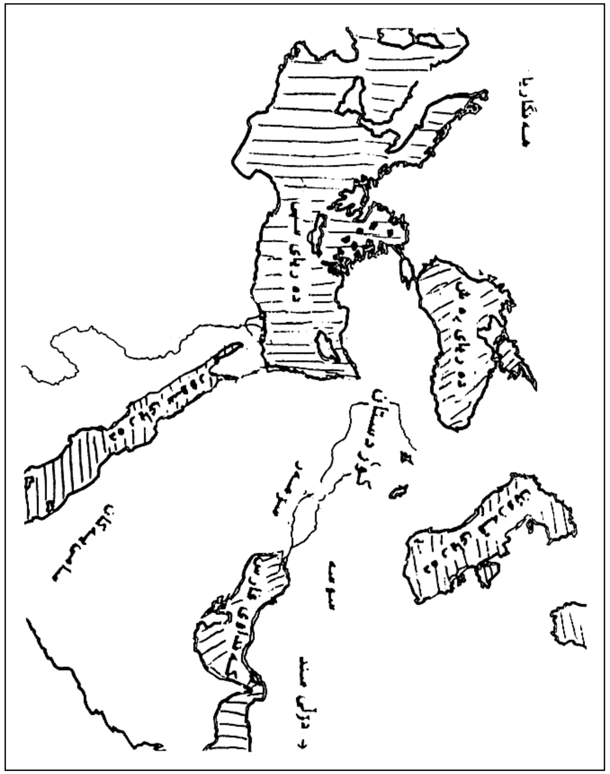

25 نەخشەی دراوسێکانی وڵاتی سۆمەر

کوردستاندا ژیاون کە ئێستا بەناوچەکانی لوڕستان و لەکستانی خۆرهەڵات و هەرە باشووری کوردستان بەنێوبانگە، ناوچەکانی ئەم ئیلامییە کۆنانە چەندین پاشەڕۆکی ئارکیۆلۆژیی تێدا دۆزراوەتەوە کە مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی نوێ و زۆربەی ئەو کەرەستانە وەک ئەوانە وایە کە لە ناوچەکانی چەرمو و جۆگەمامی و زاوی چەمی و چەندان ناوچەی تری باشوور و نێوەڕاستی کوردستاندا دۆزراوەتەوە کە ئەوە دەگەیەنێت ئەم ئیلامییە کۆنانە یاخود مرۆڤە کۆنەکانی بەر لە ئیلام کە لە باشووری چیاکانی زاگرۆسدا ژیاون هەر ئەو شانەدەرییانەن کە لە ناوچەی حەسارۆست و چیاکانی تردا ژیاون و بەرەو چیاکانی باشوور ڕەویان

کردووە. پەیوەندی نێوان سۆمەرییەکان و ئیلامییەکان زۆربەی کات ناخۆش بووە و هەر لە شەڕ و ئاژاوەدا بوون چونکە هەریەکەیان لەلای خۆیەوە ویستوویەتی نیشتمانی ئەوی تر داگیر بکات و زەوییەکانی خۆی پێ فراوان بکات.

زمانی ئیلامییەکان و سۆمەرییەکان ناچنەوە سەر یەک و بگرە زۆر جیاوازیشیان هەیە تەنها ئەوە نەبێت هەندێک زاراوە بەحوکمی هاوسێیەتییان پەڕیوەتە نێو زمانەکانیانەوە، بەپێی پاشەڕۆکی ئارکیۆلۆژیی هەردوولا و نزیکییان لە یەکترەوە بەتایبەتی لە ئایین و هونەر و بیناسازی و شێوەی پەرستگاکانیاندا زۆر ڕێی تێ دەچێت کە ئەم دوو نەتەوەیە لە کۆندا یەک ڕەگەز بووبێتن، بەڵام بەهۆی جیاوازیی زمانەکەیان و هەندێک کەرەستەی ئارکیۆلۆژیی ترەوە تا ڕادەیەک ڕەگەزی سۆمەرییەکان و ئیلامییەکان لە یەکدی دوور دەخاتەوە.

لە خۆرهەڵاتی وڵاتی ئیلامییەکانەوە بەماوەیەکی دوور دۆڵی سند و باشووری بلوخستان دێت، کە بەسەدان کیلۆمەتر لە ئیلامییەکانەوە دوورە، چ جای بۆ وڵاتی سۆمەرییەکان، ئەم دۆڵی سند و باشووری بلوخستانە ناچنە ریزی دراوسێکانی وڵاتی سۆمەرەوە، بردنەوەی رەسەنی سۆمەرییەکان بۆ سەر ئەو ناوچانە تا ئێستا مشتومڕی لەسەرە و بەهیچ جۆرێک نەسەلمێندراوە.

لە باکووری وڵاتی سۆمەردا کە ئێستا باشوور و نێوەڕاستی کوردستانی پێ دەڵێن، هەر لە چاخی بەردینی نوێوە تا پێش نیو ملیۆن ساڵ شانەدەرییەکانی تێدا ژیاون پاشان بوونەتە نیشتمانی نەتەوەکانی وەک (لۆللۆ و گۆتی و کاشی و میتانی) و چەندانی تریش، ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان سۆمەرییەکان و ناوچەکانی ئەو نەتەوە نێوبراوانەدا هەیە کە هەروەکو لە بەڵگەکانی تردا باس کراوە وامان لێ دەکات کە بەبێ سڵکردنەوە بڵێین کە ئەم ناوچەیە یەکەمین نیشتمانی سۆمەرییەکان بێت کە لە هەزارەی پێنجی پ.ز وە کۆچیان بۆ دەشتە لیتەیییەکانی باشووری میزۆپۆتامیا کردبێت، هۆکارە جیۆگرافییەکان و بەتایبەتی نزیکیی وڵاتی

سۆمەر لەم ناوچانەوە زێتر راستیی ئەو رایە دەسەلمێنن.

دەربارەی پەیوەندیی نێوان ئەم نەتەوانەی کوردستان و سۆمەرییەکان: دکتۆر سپایزەر، کە لە مێژووی گەلانی میزۆپۆتامیادا پسپۆڕە دەڵێت: کە نەوەی گۆتییەکان لە وڵاتی سۆمەردا ژیاون پێش ئەوەی کە سۆمەرییەکان بەکاتێکی کەم فەرمانڕەوایی خۆیانیان تێدا دامەزرێنن... پاشان گەڕاونەتەوە بۆ نیشتمانە کۆنەکانی خۆیان کە چیاکانی زاگرۆسە. هەندێکی تریش دەڵێن بەڵکو گۆتییەکان پێش سۆمەرییەکان دەستیان بەسەر وڵاتی سۆمەر و ئەکەددا گرتووە لەوانە مامۆستا ئەمین زەکی بەگ[١٩].

بوونی گۆتییەکان لە پێش سۆمەرییەکاندا لە ناوچەکانی دەشتی لیتەییدا زێتر پەیوەندیی کوردستان و سۆمەر بەیەکەوە گرێ دەدات، خۆ ئەگەر سۆمەرییەکان نەوەی ئەو گۆتییانە نەبووبێتن ئەوا پەیوەندییەکی زۆر بەهێز لەنێوانیاندا هەبووە، پەیوەندیی هاونیشتەنی یاخود هاوزاگرۆسی و هاوکوردستانی لە پێشەوەی ئەو پەیوەندییانەیە.

لە باسی هۆکارە جیۆگرافییەکان و دراوسێکانی وڵاتی سۆمەردا نابێت نەتەوەی یاخود کۆمەڵە خەڵکی (فوراتییە سەرەتاییەکان)یش لە بیر بکەین، کە هەروەک باس کرا لە حەوزی رووباری فورات و دەشتی لیتەییدا لەنێوان هەزارەی شەشەم و پێنجەمی پ.ز دا لەو ناوچانەدا نیشتەجێ بوون. تا ئێستاش کەس رەسەنی سۆمەرییەکانی نەبردۆتەوە سەر ئەم فوراتییە سەرەتاییانە کە بۆ یەکەم جار لە خۆرئاوای وڵاتی سۆمەرییەکاندا نیشتەجێ بوون، ئەم فوراتییانە لە ناوچەکانی چیاکانی کوردستانەوە بەرەو خوار رەویان کردووە کە لەوانەیە ئەمانە یەکەم کەس بووبێتن لە دوای چیاکان لەم ناوچانەدا نیشتەجێ بووبێتن، چونکە تاوەکو ئێستا هیچ کەرەستەیەکی ئارکیۆلۆژیی لە هی ئەم فوراتییە سەرەتاییانە کۆنتر لە ناوچەکەدا نەدۆزراوەتەوە. بەهۆی کەمیی ئەو کەرەستە ئارکیۆلۆژییانەی کە پەیوەستن بەم فوراتییانەوە ناتوانرێت رەسەنی سۆمەرییەکانی ببردرێتەوە سەر، هەر چەندە زۆربەی ئەو کەرەستانەی کە

دۆزراونەتەوە بەتەواوەتی لە هی سۆمەرییەکان دەچن بەشێوەیەکی کۆنتر. بەڵام ئەوەی کە بەڵگە نەویست بێت ئەم فوراتییە سەرەتاییانە هەر ئەو کۆمەڵە خەڵکانەن کە لە گوندەکانی کوردستاندا ژیاون، هەر لە هەزارەی حەوتەمەوە بەرەو نیو ملیۆن ساڵ.

ئێستا ئێمە لەبەردەم دوو رادایین: رای یەکەم ئەوەیە شانەدەرییەکان کۆچیان بۆ ناوچەی حەوزی فورات کردبێت و شارستانییان بەرەو پێش خستبێت و پاشان بەرەو دەشتی لیتەیی کشابێتن و بووبێتنە هۆی دامەزرێنەری وڵاتی سۆمەری و شارستانێتییان گەیاندبێتە ئەو پلەیەی کە لە ماتماتیکدا بیردۆزی فیساگۆرس دابڕێژن و رای دووەمیش ئەوەیە کە یەکسەر لە ناوچەکانی چیاکانەوە بەرەو دەشتی لیتەیی کۆچیان کردبێت. ئینجا رای یەکەم راست بێت یان دووەم، باوەڕ ناکەم جیاوازییەکی ئەوتۆی هەبووبێت، کورد واتەنی هەموو رێیەکان دەچنەوە سەر بانە و رەسەنی سۆمەرییەکان چیاکانی کوردستانە.

لەپاش باسکردنی هەموو دراوسێکانی وڵاتی سۆمەر بۆمان دەرکەوت کە چیاکانی زاگرۆسی کوردستان نزیکترین و گونجاوترین شوێنن، کە سۆمەرییەکان بۆ دەشتی لیتەیی کۆچیان لێوەی کردبێت.

بەڵگەی چوارەم: ئایینی سۆمەرییەکان

ئایین، رۆڵێکی زۆر ترسناکی لە ژیانی رۆژانە و مێژووی سۆمەرییەکاندا بینیوە، مرۆڤی کۆن بەئایینیترین کۆمەڵگەی مێژوو دادەنرێت، بوونی ئەو هەموو پەرستگا و خوداوەند و پەیکەر و زەکووڕانە ئەم راستییەمان بۆ دەردەخات. زێوانی پەرستگاکان باشترین پایەیان لە کۆمەڵگەی سۆمەریدا هەبووە، تەنانەت پادشا سۆمەرییەکانیش بەشێوەیەکی فەرمی بەشدارییان لە کاروباری ئایین و پەرستگاکاندا کردووە، بۆ نموونە (ژنهێنانی پیرۆز) کە دابێکی ئایینیی گرنگ بووە و ساڵانە لەلایەن پادشاوە ئەنجام دراوە. کاروباری بەڕێوەبردنی پەرستگاکان و بەتایبەتی پەرستگا مەزنەکان راستەوخۆ لەلایەن دەرباری پادشاییەوە بەڕێوەبراوە و زێوانی مەزنیش

(EN – الکاهن الاعلی) هەر لەلایەن پادشاوە دامەزراوە، ئایین و خوداوەندەکان کارێکی ئەوتۆی لە ژیانی کۆمەڵگەی سۆمەریدا هەبووە بەڕادەیەک کە زۆربەی پادشاکان کوڕێک یان کچێکی یاخود ژنی خۆیانیان کردووەتە زەیوانی پەرستگاکان تاوەکو خوداوەند و گەل لێیان رازی بێت. هەروەکو چۆن، پادشا (میسانینپادا)ی فەرمانڕەوای (ئور) ژنەکەی خۆی کردووەتە زەیوانی مەزنی پەرستگای خوداوەند (سن) لە ئور. تەنانەت سەرگۆنی ئەکەدیش رێزێکی گەورەی لە دامەزراوە ئایینییەکانی سۆمەرییەکان گرتووە، و کیژێکی خۆیی کردووەتە زەیوانی خوداوەند (نانا)، خوداوەندی مانگ لە شاری ئور. هەروەها بۆ ئەوەی پادشای ئەکەد بیسەلمێنێت کە ناتوانێ دابونەرێتە پیرۆزە کۆنەکان بشکێنێ، نازناوی (زەیوانی – ئانۆ – و ئەنسی «ئەنلیل»ی گەورە)ی لە خۆی ناوە[٢٠].

پادشاکانی سۆمەر لە قووڵایی باوەڕیانەوە گەورەترین هەوڵیان داوە بۆ هێنانی باشترین وەستا و چاکترین کەرەستە بۆ دروستکردنی پەرستگای خوداوەندەکانیان. داهاتێکی زۆر بۆ بەڕێوەبردنی ئەم پەرستگایانە لەلایەن سۆمەرییەکانەوە تەرخان کرابوو، کە گەیشتبووە چارەکی هەموو زەوییەکانی وڵاتی سۆمەر[٢١].

ئایینیش وەک گرنگترین کەرەستە گیانییە شارستانییەکانی تر مێژوونووسان بۆ لیکۆڵینەوەی مێژوو و نەتەوە کۆنەکانی بەکاریان هێناوە، چونکە زۆربەی بیروباوەڕ و لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەی کۆمەڵگە کۆنەکانی بەدەردەخات.

ئەگەر بێت و بەراوردێک لەنێوان ئایینی سۆمەرییەکان و کوردستانییە کۆنەکاندا بکەین زۆر لایەنی لە یەکچوو و نزیکمان بۆ دەردەکەوێت بەڕادەیەکی وا کە هەر بەبەراوردکردنی ئایینی هەردوولا بێ سێ و دوو دەتوانین بڵێین کە ئایینی سۆمەرییەکان لە بنەڕەتدا ئایینی نەتەوەکانی چیاکانی زاگرۆسی کوردستان بووە.

هەر لە بەرەبەیانی شارستانییەوە و بەتایبەتی لە چاخی بەردینی نوێوە کە سەردەمی نیشتەجێ بوونی شانەدەرییەکانە لە گوندەکانی وەک بەردە

بەڵەک و پاڵەگەورە و چەرموو و جۆگەمامی و زاوی چەمی و چەندانی ترەوە، مرۆڤ بیروباوەڕی ئایینیی لە مێشکیدا دروست بووە و بەرەبەرە گەشەی کردووە، مرۆڤی چەرموو مردووەکانی خۆی لەژێر تەختی ژوورەکانیاندا ناشتووە کە ئەوە دەگەیەنێت ئایین گەیشتبێتە پلەیەکی زۆر بەرز لە گوندی چەرموودا.

بەڵام لە هەمووی گرنگتر دۆزینەوەی ئەو پەیکەرە بچووکانەیە لەو ناوچە نێوبراوانەدا کە بەخوداوەندی دایک یاخود خوداوەندی (پیت و بەرەکەت) ناسراون، کە بەسەرەتایەکی بەرجەستەکردنی خوداوەند و بیروباوەڕە ئایینییەکان دادەنرێت لەو پەیکەرە بچکۆلانەدا. دۆزینەوەی هەمان ئەم پەیکەرانە و بەهەمان شێوە لە ناوچەکانی وڵاتی سۆمەردا، گەورەترین پەیوەندیی گیانی و ئایینی دەردەخات لەنێوان شانەدەرییەکان و سۆمەرییەکاندا.

سۆمەرییەکان بەم پەیکەرە بچووکانەیان گوتووە (نەنخورسانگا) واتە خوداوەندی دایک[٢٢] کە بەژمارەیەکی زۆر لە ناوچە سۆمەرییەکاندا دۆزراوەتەوە. هەروەها ئەوەی زێتر پەیوەندیی سۆمەرییەکان بەکوردستانەوە پتەوتر دەکات واتای زاراوەی (نەنخورساگ)ە کە سۆمەرییەکان بەخوداوەندی دایکیان گوتووە، ئەم نەنخورساگە واتای (سەروەری چیا)ش دەگەیەنێت[٢٣]. بێگومان کۆنترینی ئەم پەیکەرە بچکۆلانە (خوداوەندی دایک) لە چەرموودا دۆزراوەتەوە و ئەگەر سۆمەرییەکان کاتی خۆی نیشتەجێی ئەم ناوچانە نەبووبێتن، چۆن نێوی (سەروەری چیا)یان لەو پەیکەرە بچووکانە دەنا لە کاتێکدا کە لە ناوچەی دەشتی لیتەیی تەختدا بوون.

گۆڵا (GULA) خوداوەندێکی تری سۆمەرییەکان بووە، کە خوداوەندی (تەندروستی) بووە لەلای سۆمەرییەکان و هەمیشە سەگێک یاوەری ئەم خوداوەندە بوو یاخود هێمای بووە[٢٤]، بوونی زاراوەی (گۆڵ) بەواتای سەگی نێر لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا نزیکیی نێوان گۆڵای سۆمەری و گۆڵی کوردیمان بۆ دەردەخات، کە ئەوە دەسەلمێنێت کە هەر لە کۆنەوە سەگ

هێمای خوداوەندێک بووبێت و لە ناوچە چیاییەکانی کوردستاندا پەرسترا بێت. بێجگە لەم خوداوەندی دایکانە و خوداوەندی گۆڵا، هەندێکی تر لە خوداوەندەکانی تریش یەکەمین نیشتمانیان کوردستانی کۆن بووە بۆ نموونە خوداوەندی خۆر، کە سۆمەرییەکان پێیان گوتووە (ئۆتۆ) کە هەروەکو لەمەوبەر باس کرا یەکەمین نیشتمانی ئەم خوداوەندە کوردستان بووە لەبەر ساردی و بەفر و بارانی ناوچەکە.

تەنانەت هۆی هەڵبژاردنی ئەشکەوتی بەنێوبانگی (شانەدەر) لەلایەن مرۆڤی کۆنەوە، بۆ ئەوەی بەبەردەوامی تێیدا نیشتەجێ بن ئەوە بووە کە ئەم ئەشکەوتە دەروازەکەی کەوتووەتە باشوورەوە و تیشکی خۆر و رووناکی بەدرێژایی چەندین کاژێر لە رۆژێکدا لەو ئەشکەوتەی داوە بەتایبەتی لە وەرزی زستاندا، ئەمە لەو هۆکارە سەرەکییانەیە کە ئەم ئەشکەوتەی کردووەتە باشترین داڵدە بۆ مرۆڤی چاخە بەردینە کۆنەکان کە لە سەرمای زستاندا خۆیانیان تێدا پاراستووە بەتایبەتی لە چاخە بەستەڵەکییەکاندا[٢٥]. دوور نییە بۆ یەکەم جار پەرستنی خۆر وەک خوداوەندێک لە ئەشکەوتی شانەدەرەوە دەستی پێ کردبێت.

هەروەها وشەی (ئۆتۆ) زۆر لە وشەی (هەتاو)ی کوردییەوە نزیکە[٢٦].

ئەوەی زێتر چیایی ئەم خوداوەندە دەسەلمێنێت بیروباوەڕی سۆمەرییەکان خۆیان بووە کە گوتوویانە خوداوەندی خۆر لە شەودا نوقمی دەریاکان دەبێت و بەیانیانیش لەنێوان چیاکانەوە هەڵدێت.

بوونی ئەو زاراوانەی کە واتای خۆر دەگەیەنیت لە زمانی کوردیی کۆن و نوێدا کوردستانیی خوداوەندی خۆرمان بۆ دەسەلمێنێت بۆ نموونە (هەتاو، رۆژ، خۆر، هۆر، هۆڤار،...) و چەندانی تریش. زۆربەی ئەو زاراوانە لە زمانە کۆن و نوێیەکانی کوردیدا بەڵگەیەکی تەواون بۆ ئەو دۆزە، هەروەکو چۆن لە زمانی عەرەبیدا نزیکەی (100) زاراوە هەیە کە واتای (وشتر) دەگەیەنێت و ئەسکیمۆکانیش دەیان وشەیان تەنها بۆ (بەفر) هەیە[٢٧].

مەزنترین خوداوەند لە خوداوەندەکانی سۆمەرییەکان، خوداوەندی (ئانۆ) یاخود (ئان) بووە کە خوداوەندی ئاسمان بووە و لەنێو سۆمەرییەکاندا

بەخوداوەندی خوداوەندەکان ناسراوە. لەنێوی ئەم خوداوەندەوە (ئانۆ) یاخود (ئان) تێبینیی نزیکیی نێوی ئەم خوداوەندە لە وشەی (ئاسمان)ی کوردییەوە دەکەین، کە زۆر پێ دەچێت لە بنەڕەتدا یەک وشە بووبێتن، هاوواتایی ئەم دوو وشەیە زێتر راستیی ئەم بۆچوونە دەسەلمێنێت.

هەروەها هەر ئەم وشەی (ئان)ەیە کە لە سۆمەریدا بەشێوەی (ئینانا-ئینینی) دێت و بەواتای ئەستێرەی ڤینۆس، کە لە کوردیدا بووەتە (ناهید) و واتای هەمان ئەستێرە دەدات و بۆ نێوی کچانەش بەکاردێت[٢٨].

ئەو بیروباوەڕە سۆمەرییانەی کە دیاردە سروشتییەکانیان لە لا پیرۆز بووە لە هەزارەی چوارەمی پ.ز دا، سەرەتاکانی لە بەشە باکوورییەکانەوە دەرکەوتووە (چیاکانی زاگرۆس) بەتایبەتی لەو ناوچانەی کە باران بارینی تێدا بەخوڕ بووە، ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو کەسانەی بنەما فەلسەفییەکانی ئەم ئایینە نوێیەیان بۆ یەکەم جار داڕشتووە لە ناوچەیەکدا دەژیان کە سروشتی لە سروشتی بەشە باشوورییەکانی عێراقی ئێستا نەچووە. (واتە کاتی خۆی لە ناوچەکانی کوردستاندا ژیاون) و خوداوەند ئەنلیلیش نازناوی (چیای مەزن)ی هەبووە، ئەم نازناوە ئەوەمان لا دڵنیا دەکات کە پیرۆزی و مەزنێتی ئەم خوداوەندە لەو کاتەوە بووە کە ناوچەکانی باشووری کوردستان هێشتا هەر خۆیان نوێنەری نێوەندی شارستانێتی بووبێتن[٢٩].

هەروەها ئەوەی زێتر پەیوەندیی خوداوەند (ئەنلیل) خوداوەندی (با) بەچیاکانەوە پتەوتر دەکات، ئەوەیە کە کشتوکاڵ لە ناوچەکانی زاگرۆسدا بەهۆی بارانەوە بووە، بێگومان (با)ش رۆڵێکی کاریگەری لە جووڵاندنی هەور و باران بارینداا هەیە. بەڵام کشتوکاڵی دەشتی لیتەیی پشتی بەئاوی رووبارەکان بەستووە و پەیوەندییەکی ئەوتۆی بە(با)وە نەبووە، بەڵام لەم ناوچانەدا هەروەکو غەریزەیەک و دابونەریتێکی باب و باپیران خوداوەندی (با) ئەنلیلیان هەر پەرستووە و لەلایان زۆر مەزن و پیرۆز بووە.